

В. І. Троцька

ГОНЧАРНІ ГОРНИ ДЛЯ ВИПАЛЮВАННЯ ІГРАШКИ ОПІШНЕНСЬКОГО ГОНЧАРНОГО РАЙОНУ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ ст.

У статті подаються результати керамологічних досліджень про, виявлені в Опішненському гончарному районі (Полтавщина), гончарні горни ХХ – початку ХХІ ст. для випалювання іграшки.
Ключові слова: гончарні горни, майстер іграшки, випалювання, дослідники

Гончарні горни – двокамерні теплотехнічні споруди для випалювання глиняних виробів. На території України вперше були виявлені на місцях поселень трипільців (IV–III тис. до н.е.) лісостепового Правобережжя й Прикарпаття. Наступний період їх використання припадає на першу половину I тис. н.е., оскільки довгий час гончарні горни не застосовувалися давнім населенням, зокрема широке їх використання відмічено в племен черняхівської культури (II–V ст. н.е.) [1, 3, 134–188]. Щодо наступних епох, то дослідники фіксують гончарні горни носіїв так званої салтівської культури (VII–X ст.) [2, 418], доби Русі (IX–XIII ст.) [3, 111–112; 4, 40–43], козацького періоду (XV–XVIII ст.), у гончарних осередках Середнього Подніпров'я, Лівобережжя Східного Полісся і Східного Поділля [5, 250–253; 6, 86–94; 7, 182–186; 8, 89–96; 9, 23–24; 10, 89–92; 11, 119–123; 12, 75–83; 13, 68–72; 14, 195–234; 15, 57–63]. Наукове дослідження гончарних горнів почалося в 1880-х рр. Зокрема у другій половині XIX – на початку ХХ ст. у періодиці, виданнях губернських і повітових земств, статистичних комітетів з'явилися окремі статті, замітки, повідомлення про гончарство, в яких були згадки про випалювальні споруди. Найбільше відомостей про гончарні горни походять з території Гетьманщини. Вони досліджені як археологами, так і етнологами [16, 87–90; 17, 172–180; 18, 53–67; 19, 115, 116, 152, 158, 170; 20, 111–116; 21, 41–59; 22, 1–52; 23, 55–59; 24, 40–43; 25, 180–184; 26, 122–127].

Дані про горни з інших територій розпорошені та потребують додаткового пошуку, адже випалювальні споруди зазначеного періоду спеціально ніхто не досліджував, а їхнє вивчення відбувалося, разом з дослідженням гончарного промислу в цілому. Найповніші відомості про гончарні горни кінця XIX ст. були зібрані І. Зарецьким 1893 р. на території Лівобережної України, у Полтавській губ. Тому цінними дотепер є відомості, зафіксовані вченим про наявність в гончарних осередках Полтавської губ. гончарних горнів для випалювання глиняних виробів. Дослідником виявлено два їх типи – «горщечні» та «мисочні». Перші мали в плані округлу або овальну випалювальну камеру, були характерні для всієї території України, призначалися для випалювання різноманітного посуду, цегли та кахель, були відкритого, напіввідкритого та закритого типів. У «мисочних» випалювальна камера квадратної у плані форми. Такі теплотехнічні споруди призначалися винятково для випалювання мисок, були відкритого типу, над ними завжди будували навіс, який захищав горно від опадів (рідко такий навіс будували над «горщечним» горном. Відомі лише в Зінківському повіті Полтавської губ. [27, 18, 19]. Горнів для випалювання іграшок в гончарних осередках дослідником не виявлено, оскільки за етнографічними матеріалами відомо, що гончарі XIX – початку ХХ ст. випалювали глиняну іграшку разом з посудом.

У літературі на сьогодні існує незначна кількість праць, присвячених введенню в науковий обіг даних

про горни кінця XIX – початку ХХ ст. на Лівобережжі України [16, 87–90; 17, 172–176; 18, 53–67; 19, 115, 116, 152, 158, 170; 20, 111–116; 21, 41–59; 22, 1–52; 23, 55–59; 24, 40–43; 25, 180–184] і майже немає згадок про горни для випалювання іграшок [26, 122–127]. Адже такі споруди почали будувати значно пізніше, оскільки на Полтавщині, на межі між селами Малі Будища та Попівка, співробітниками Інституту керамології відділення Інституту народознавства НАН України та Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному у жовтні 2003 р. виявлено гончарне горно невеликих розмірів початку 1920-х рр. збудоване спеціально для випалювання глиняних іграшок. Випалювальна камера горна не збереглася, але, наймовірніше, вона була округлої в плані форми. Від топкової камери її розділяв «черинь», який спирався на залізні прутья та фрагменти від верхніх частин макітер. Поверхня «череня» зруйнована, вціліла лише одна «дучка» діаметром 0,04 м. Топкова камера не мала опорної перегородки «козла». В ній знайдено уламки глиняних зооморфних і антропоморфних фігурок, виготовлених у формах. Всього у горні було знайдено більше, ніж 250 теракотових фігурок різних розмірів (цілих і фрагментованих) [26, 122–127].

Гончарні горни для випалювання іграшки зафіксовані й на території стародавнього козацького містечка Опішні, під час керамологічної експедиції [28]. Зокрема на садибі опішненського майстра В. Омеляненка (1925 р. н.) знаходиться гончарне горно для випалювання іграшки та декоративного посуду. Заглиблене в ґрунт, збудоване майстром в 1970-х рр. За конструкцією горно подібне до «горщечного» – двокамерне з опорною перегородкою «козлом», діаметр випалювальної камери становить 0,83х1,19 м. Такі розміри випалювальної камери дозволяли помістити в ній не лише монетку, але й козаків, баринів, декоративний посуд. По всій площині «череня», який відділяє випалювальну камеру від топкової, рівномірно розміщено 20 «дучок», діаметром приблизно 0,03–0,04 м. Топкова камера висотою 0,60 м переділена «козлом», шириною 0,27 м, довжиною 0,77 м, висотою 0,6 м. Довжина топкових камер – 0,9 м, ширина – 0,54 м. Довжина пічки – 2,1 м, ширина – 0,4 м, висота – 0,5 м. Пригребіця горна цегляна, розмірами 1,50х1,65х1,78 м. Горно знаходиться в сараї, який оберігає його від опадів. Майстер користувався ним до 1990-х рр., а сьогодні випалює вироби в муфельній печі.

З 1998 р. традиційну глиняну іграшку випалює у горні й Г. Діденко (1944 р. н.). Виготовляє майстриня переважно іграшки-свистунці найрізноманітніших форм, а також барині, сюжетні скульптурні композиції. Горно майстриня збудувала сама. Викладене воно з цегли, обмазане глиною. Посудна камера чотирикутної форми, діаметром 0,4х0,35х0,5 м. Черинь, «застелений» череп'ям, тримається на залізних прутах. У «черинь» вмазана труба, довжиною 0,45 м, діаметром 0,05 м, в якій з чотирьох сторін проколото отвори діаметром 1 см. Топкова камера, розмірами 0,35х0,3х0,35 м, без «козла». Пригребіця 0,9х0,8х0,5 м. В горні випалює одночасно 250–300 виробів, залежно від розміру.

Гончарне горно для випалювання іграшки виявлено й на садибі Н. Радченко (1934–2012). Асортимент продукції, яку вона випалювала в горні з 1990 – до 2012 рр., становлять переважно півники-свистунці. Горно побудоване з цегли, випалювальна камера в плані чотирикутної форми, розмірами 0,56х0,46х0,55 м (розміри цеглин 0,19х0,1х0,025 м). Черинь викладений з цегли, яку покладено на залізні прутья, не обмазаний глиною. Між цеглинами є невеликі отвори, які виконують функ-

цію «дучок». Висота топкової камери – 0,4 м, довжина – 0,7 м, ширина – 0,49 м. «Козел» відсутній. Пригребіця, розмірами 0,82x0,62x0,96 м, земляна. В горні приблизно випалювала за один раз до 500 свистунців.

Залишки горна для випалювання іграшки знаходяться також на колишніх садибах гончарів І. Порохівника та П. Омеляненка. Випалювальна камера горна першого чотирикутної в плані форми, розмірами 0,62x0,63x0,49 м, «черинь» викладений із залізних прутів, «застелений» череп'ям, не обмазаний глиною. Топкова камера та пригребіця закидані сміттям і цеглою. Вдалося встановити розміри лише «пригребіці», довжиною 1,2 м, шириною 1,23 м. Залишки цегляного горна, в якому випалював іграшки П. Омеляненко (1930–2010), мають діаметр посудної камери 0,76x0,99 м, округлої в плані форми, в її стінки вмуровані фрагменти «квітників». «Черинь» зруйнований. Топкова камера розмірами 0,55x0,49x0,32 м. Від опорної перегородки «козла», який переділяв топкову камеру на дві частини, залишився лише ряд цегли, довжиною 0,59 м, шириною 0,12 м. Пригребіця земляна, розмірами 1,08x1,47x1,2 м.

Горно для випалювання іграшок, знаходиться на території музею-садиби гончарки О. Селюченко Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, де майстриня лише один раз випалила свої вироби. Збудоване влітку 1984 р. (за 3 роки до смерті майстрині) художниками-монументалістами з Києва О. Фесунин і М. Малишком. До того року О. Селюченко не мала власного горна, тому іграшки доводилося випалювати в пічці власної хати, іноді іграшку допомагали випалювати опішненські гончарі. Горно, не традиційне для Опішного, збудоване на поверхні землі, викладене з цегли, висота до рівня землі – 1,2 м. Посудна камера куполоподібної форми, найвужча частина – 0,29x0,22 м, найширша – 0,66x0,68x1,14 м. Отвір для закладання виробів – 0,4x0,21 м. «Черинь» побудований з цегли, розмірами 0,25x0,12 м, між цеглинами зроблені отвори, які виконують роль «дучок». Топкову камеру на дві частини переділяють цеглини (2,5 штуки) поставлені «на ребро». Довжина топкової камери – 1,4 м, ширина – 0,49x0,27 м, щелепи топкової камери – 0,27x0,27 м. Пригребіця розмірами 0,58x0,39x0,1 м. Гончар В. Омеляненко стверджував, що «таке горно не справжнє, бо в ньому незручно випалювати, тому що дуже мала пічка, потрібно палити лише тоненькими дровами» [28]. Та й сам О. Фесун у книзі «Жива глина» згадував: «Ми звели сякий-такий горн на садибі Селюченко, але й тому Олександра Федорівна була рада» [29, 82].

Горно Ю. Пошивайла, збудоване майстром 2009 р. Його загальна довжина – 1,67 м, ширина – 0,88 м, висота – 1,2 м. Посудна камера довжиною – 0,75 м, шириною – 0,49, висотою – 0,75 м. У камері 2 канали, розмірами 0,14x0,14 м, які виходять у димар. Отвір для закладання виробів – 0,52x0,34 м. Черинь замінює карбурндна плита, виготовлена з високотемпературного матеріалу. В горні майстер переважно випалює монетку – маленький дитячий посуд, що відтворює всі традиційні форми глиняних виробів. За конструкцією, горно не традиційне для Опішного, нагадує випалювальні споруди, які використовують на керамічних заводах.

Таким чином, в Опішному, під час керамологічних експедицій, зафіксовано 7 гончарних горнів для випалювання іграшки, але лише у двох майстри випалюють іграшку. Варто також сказати, що подібних горнів кінця XIX – початку XX ст. дослідникам Опішного не вдалося зафіксувати, окрім горна для випалювання пластики малих форм початку 20-х рр. XX ст. Наявність горнів для випалювання іграшки, на вказаній території, дає можливість прослідкувати не тільки їх конструк-

тивні особливості, але й поповнити інформацію щодо побутування спеціальних споруд для випалювання іграшки в XX – на початку ХХІ ст.

1. Бобринский А.А. Гончарные мастерские и горны (по материалам II–V вв. н. э.). – М., 1991.
2. Винокур І.С., Телегін Д.Я. Археологія України: Підручник. – Тернопіль, 2004.
3. Петрашенко В.О. Кераміка і гончарна справа // Село Київської Русі. – К., 2003.
4. Південноруське село IX–XIII ст. (Нові пам'ятки матеріальної культури). – К., 1997.
5. Буйлук М.М. Гончарний комплекс кінця XVII – початку XVIII ст. із Переяслава // Українське гончарство: Національний культурологічний щорічник / Упор. О. Пошивайло. – К.; Опішне, 1993. – Кн. 1.
6. Виногородська Л. Колекція керамічних виробів XVII–XVIII ст. з розкопок у Чернігові // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. наук. ст. – Вип. 14. – К., 2005.
7. Виногородская Л.И. Материалы по керамическому производству XVII–XVIII вв. на Полтавщине // Охрана і дослідження пам'яток археології Полтавщини: Третій обласний науково-практичний семінар: Тези доповідей. – Полтава, 1990.
8. Коваленко О. Матеріали до історії гончарства Полтави XVIII ст. // Український керамологічний журнал. – 2004. – № 1.
9. Колибенко О. Гончарна піч другої половини XVII ст. з Переяслава // Переяславська земля і світ людини. – К.; Переяслав-Хмельницький, 1998.
10. Луговий Р. Гончарні горни доби пізнього середньовіччя з Решетилівки // Українська керамологія: Національний науковий щорічник – 2007: Українське гончарство доби козацтва / За ред. О. Пошивайла. – Опішне, 2011. – Кн. III. – Т. 1.
11. Луговий Р., Коваленко О., Яремченко В., Верещак В. Гончарні горни XVIII ст. з Решетилівки // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. наук. ст. – Вип. 17. – К., 2008.
12. Супруненко О.Б. та ін. Дослідження посаду літописної Тлави. Інститутська гора. – К.; Полтава, 2009. – Ч. 2.
13. Ханко О. Пізньосередньовічне горно з Полтави // Полтавський археологічний збірник. – Полтава, 1999.
14. Чміль Л. Гончарні осередки Середнього Подніпров'я XVI–XVIII ст. // Українська керамологія: Національний науковий щорічник – 2007...
15. Яремченко В., Ткаченко О. Гончарні горни кінця XVII – початку XVIII ст. з Полтави // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. наук. ст. – Вип. 18. – К., 2009.
16. Маевский Н. Горшечный промысел в с. Шатрицах // Памятная книга Черниговской губернии. – Чернигов, 1862.
17. Міщанин В.Д. Північна група малих осередків гончарства Опішненського гончарного району (друга половина XIX–XX ст.). – Опішне, 2005.
18. Мозильченко М. Гончарство в с. Олешні у Чернігівщині // Матеріали до українсько-руської етнології. – 1899. – Т. 1.
19. Пошивайло О. Етнографія українського гончарства: Лівобережна Україна. – К., 1993.
20. Пошивайло О. Ілюстрований словник гончарської термінології Лівобережної України (Гетьманщина). – Опішне, 1993.
21. Русов М. Гончарство у селі Опішні, у Полтавщині // Матеріали до української етнології. – 1905. – Т. VI.
22. Твердохлебов А.Д. Гончарний промысел в Ахтырском уезде в 1881 году // Труды комиссии по исследованию кустарных промыслов Харьковской губернии. – Х., 1885.
23. Троцька В. Гончарні горна середини XVIII – початку XIX ст. з Опішного та околиць (стан їх вивчення) // Жовківські читання – 2011: Зб. ст. Першої наук. конф. «Музей в сучасному світі» / Упор. С. Каську. – Львів, 2011.
24. Троцька В.І. Дослідження гончарних горнів у Опішному // Український керамологічний журнал. – 2001. – № 2.
25. Троцька В.І. Дослідження гончарних горнів кінця XVIII – початку XX століття на території Опішного та

його околиць на Полтавщині // *Інтеграція археологічних і етнографічних досліджень: Сб. науч. тр. – Одеса; Омск, 2007.*

26. Троцька В., Щербань А. Горно 1920-х років з околиць Опішного для випалювання іграшок // *Етнічна історія народів Європи. – К., 2007.*
27. Зарецький І. А. Гончарний промысел в Полтавской губернии. – Полтава, 1894.
28. Польові матеріали автора.
29. Качкан В. А. Жива глина: Мандрівка в минуле та сьогоднішнє Опішного. – Опішне, 1994.

Trotska V.I. Pottery kiln for the pottery toys burning of the Opishne region in the XX – the beginning of the XXI century. In the article presented the results of ceramological researches about the discovered kilns for the pottery toys burning of the Opishne region in the XX – the beginning of the XXI century.

Key words: pottery kilns, master of toys, burning, researchers

О. Г. Ликова

МУЗЕЄФІКАЦІЯ ГОНЧАРНОЇ СПАДЩИНИ МИХАЙЛА КИТРИША

У статті піднімається питання музеєфікації гончарної спадщини України, на прикладі формування персональної колекції Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному гончаря М. Китриша. Проведено типологічний аналіз колекції майстра. Акцентовано увагу на основних проблемах, пов'язаних із формуванням колекції.

Ключові слова: музеєфікація, гончарство, кераміка, глиняний виріб, М. Китриш, Опішне

На початку ХХ ст. на території сучасної України зафіксовано більше 700 населених пунктів, мешканці яких займалися гончарством, а на початку ХХІ ст. у нашій державі функціонують близько 30 гончарних осередків. У деяких поселеннях, де ще донедавна було по кілька десятків гончарів, нині залишилося 1–2 майстри, а в більшості з них – лише пам'ять про ремесло і гончарські родини. Тому нині вкрай актуальним є питання музеєфікації гончарної спадщини України загалом і окремих майстрів зокрема.

Вироби кожного гончаря різняться асортиментом, формами, способами декорування, технологічними особливостями, а отже, містять значний обсяг інформації, яка дозволяє не лише простежити еволюцію майстра, а й регіональні особливості гончарного ремесла, вивчити численні етнологічні проблеми, з огляду на важливість кераміки як історичного джерела. Музеям належить особливе місце серед різноманітних наукових, культурно-освітніх закладів, які вивчають, зберігають і пропагують етнічні культурні надбання.

Музеєфікація являє собою сукупність науково обґрунтованих заходів щодо приведення пам'яток історико-культурної спадщини у стан, придатний для екскурсійного споглядання та іншого культурно-освітнього використання, з метою максимального збереження та виявлення їх історико-культурної, наукової та мистецької цінності. Хоча музеєфікацією, в широкому розумінні цього терміна, можна вважати й перехід будь-якого об'єкта в стан музейного предмета. Кінець ХХ – початок ХХІ ст. характеризується актуалізацією проблеми створення музеїв кераміки, виокремлення керамологічних колекцій із музейних та приватних зібрань. Проте, існуючі праці, лише частково висвітлюють питання музеєфікації саме гончарної спадщини України. Найчастіше вони присвячені або розбудові музейної мережі в країні загалом, або ж опису основних етапів формування колекцій кераміки певного регіону, в окремо взятому музеї. Тим більше немає жодної праці, присвяченої музеєфікації гончарної спадщини Опішненського гончаря М. Китриша.

Комплектування фондів колекцій постає основним завданням будь-якого музейного закладу. Воно повинно відбуватися за певною схемою, з метою пошуку речей, яких не вистачає у колекції, для повного висвітлення теми. За створення керамологічних колекцій, працівникам музеїв потрібно звертати увагу на поповнення колекцій гончарними інструментами та пристроями, оскільки ця група колекцій постає малочисельною, а часто навіть взагалі не представлена жодним експонатом.

Важливим завданням у роботі музейника постає проведення своєчасного первинного обліку та фахової інвентаризації предмета, що унеможливить виникнення непорозумінь та створення «міфів» у подальшій роботі з ним. Документація має містити докладні відомості про походження предмета, його стан, історію побутування, необхідні умови зберігання. Найпростіше це робити, коли до фондів музею потрапляють твори ше живого майстра, адже він сам може повідомити всю необхідну інформацію з найбільшою правдивістю. Хоча і в таких випадках потрібно проводити певну дослідницьку роботу, особливо якщо людина-інформатор похилого віку. Проблема атрибутування глиняних виробів у сучасних музеях є однією з основних відносно процесу обліку й збереження предметів музейного значення. Нині чимало музейних працівників роблять спроби систематизувати всі накопичені матеріали й навести лад у фондів колекцій.

Науковий фондів паспорт не повинен створюватися одночасно. До нього постійно потрібно вписувати відомості про всі маніпуляції з предметом: участь у виставках, реставраційні втручання, відзнаки, дипломи тощо. Отже, зважаючи на усе вищесказане, з упевненістю можна стверджувати, що питання музеєфікації керамологічних колекцій постає вкрай актуальною проблемою сьогоднішнього дня. Питання ж музеєфікації гончарної спадщини окремо вибору життєвого шляху майстра донині не підіймалося взагалі. Метою цього дослідження є характеристика основних етапів музеєфікації гончарної спадщини М. Китриша та визначення головних проблем, пов'язаних з нею.

Михайло Єгорович Китриш народився 21 жовтня 1936 р. в опішнянській родині гончарів: «Дід гончарював, батько гончарював, були знаменитими мисочниками» [9]. Ймовірно, це сприяло вибору життєвого шляху майстра. Спочатку ліпив свистунці на продаж. Згодом працював на місцевому заводі «Художній керамік» (1963–1996), де навчався у відомого гончаря Й. Марехи. Працював гончарем, пізніше – майстром творчої лабораторії. Міг виготовити практично все з гончарського асортименту: посуд, іграшки, скульптури, прикраси. Дружина Галина Сергіївна, за давньою традицією, оздоблювала вироби свого чоловіка. Тридцять три роки роботи на заводі пролетіли як один день: «Здається, ніби вчора сів за гончарний круг, а скільки тон глини перебрали пальці» [9].

Від середини 1960-х рр. М. Китриш почав брати участь у різноманітних обласних та всеукраїнських виставках і майже на всіх із них твори майстра були відзначені різноманітними нагородами. Неодноразово гончар був учасником міжнародних художніх виставок, зокрема у Бельгії, Болгарії, Великобританії, Канаді, Нідерландах, Норвегії, Польщі, США, Франції, Югославії, Японії. Брав участь у симпозіумах із гончарства, конкурсах художньої кераміки, днях ремесел, у традиційних «Днях гончаря» та святах народної творчості, що відбувалися в Україні та поза її межами.

Перша персональна виставка Михайла Єгоровича, на якій експонувалися близько 140 глиняних творів, відбулася у Полтавському краєзнавчому музеї 1981 р.